

Ljudska kurjava in razsvetljava

R. Ložar

Kurjava. Običajno gorivo v naših podeželskih gospodinjstvih je les. Hrano kuhajo z drvimi, kadar pa pripravljajo peč za peko kruha, zakurijo »grmado« z butarami, fažami¹ (Kranjska gora in okolica). Da se polena raje vnamejo in potem tudi bolje gore, služijo razni pripomočki v obliki nog.² Drva in butare nalože pri nas ponekod običajno v opaž pod napuščem lesenega dela hiše, onega, kjer se nahaja »hiša«, kar daje tem lesenim stavicam lepo in prijetno lice.³

Pozimi, ko je treba »hišo« stalno segrevati, vzdržujejo ogenj v peči s tem, da nakladajo nanj velika polena, grče in šture, ki potem počasi dogorevajo. Na Sv. Gori pri Litiji se imenuje taka grča *runkel*.⁴ Zlasti o božiču, na sveti večer, je treba vzdrževati ogenj v peči, ker ima ogenj tedaj obredni pomen, polena pa ponekod posebne nazive. V Beli Krajini pravijo takemu polenu *badnjak*,⁵ na Goriškem božič,⁶ v Pazinu v Istri pa čok ali glava.⁷

Drugo gorivo, znano v naših krajih, je šota, ki je bila zlasti v rabi na Ljubljanskem Barju in v okolici. V Krakovem so v marsikaterem gospodinjstvu še pred 20 leti kurili s šoto, pa tudi za peko kruha z njo peč segrevali in sedaj, ko je stiska za gorivo, se zopet množe poročila o njeni uporabi.⁸ S šoto so kurili tudi na Pohorju, vendar ker je vsebovala preveč lesa, ni imela iste vrednosti kot ljubljanska.⁹

Preden so prišle v navado žveplenke, so napravljali ogenj s kresilno gobo, ki so je imeli v vsaki hiši nekaj na zalogi, ter s kresilnim kamnom (Rateče, Motnik, Tržič).¹⁰ Gobo so v okolici Motnika kuhali v lugu še leta 1900 in to zlasti stari kadilci, pastirji, drvarji in žgalci.¹¹ Podobno veli tudi poročilo iz Velikih Lašč.¹² Ukresano gobo je kurjač vzel v roko, jo ovil s suho drobno travo ali slamo, omot vihtel po zraku, da se je vnel, nato pa ga je dal pod suhljad (Motnik). Križnik piše, da so ogenj dobivali tudi

¹ Brdnik Tine, Nekaj jezikoslovnih posebnosti v Kranjski gori. DS III, 1890, 88.

² Ložar R., Narodopisje Slovencev I., 90.

³ Ložar R., Narodopisje Slovencev I., 77 (pri osrednjegorenski hiši); pa tudi v Bohinju (Jereka) je ta navada doma.

⁴ Zapisek v arhivu Etnografskega muzeja.

⁵ P. Turnšek M., Pod vernim krovom. 1943, str. 41.

⁶ Turnšek, n. d. 44.

⁷ Turnšek, n. d. 41, 44.

⁸ Rezanje šote je bila tudi razvita obrt, kajti od l. 1776. dalje so jo dobavljali okoličani ljubljanski tovarni za soliter. Novak J., Zgodovina brezoviške župnije. 1907, str. 40.

⁹ Koprivnik J., Pohorje. Plan. Vestnik, 1913, 50.

¹⁰ Rateče: Lavtižar J., Kranjska Sibirija. Plan. Vestnik 1906, 126. Motnik: G. Križnik, Iz Motnika. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. 1900, 153. Tržič: V. Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič. 1934, 108.

¹¹ Križnik, 153.

¹² Mrkun A., Narodopisje velikolaškega okraja. I. zv. 1943, str. 56.

z drgnjenjem lesa. Verjetno je tako razumeti tudi belokranjsko »naribanje ognja«. ¹³ Zaradi vnemanja šišk pri kolesih je že marsikateri mlin pogorel. Žveplenke imajo svojega predhodnika v preprosti obliki prtene niti, katero so v Motniku in okolici napojili z žveplom ter jo potem prižgali. ¹⁴ Ogenj je bil svoje čase mnogo bolj dragocena zadeva nego dandanašnji; v Trziču so ga ohranjali s potresanjem soli, navadno pa so ga zagrinjali z žerjavico. ¹⁵

Razsvetljava. Za razsvetljava so porabljali naši ljudje najprej trske (Rateče, Motnik, Tržič, Pohorje). ¹⁶ Navadno so kurili smrekove, pa tudi bukove, borove in javorjeve; dočim so morali bukove naobliti, so borove in javorjeve nacepili (Križnik). Trske so tam, kjer so imeli léve, stavljali vanje, da so počasi s plamenom gorele. ¹⁷ Na Pohorju so dečki s trskami svetili tericam pri teritvi (Koprivnik). Z njimi pa so si ljudje tudi zunaj svetili, n. pr. v Sostrem pri Ljubljani na poti k polnočnici, ¹⁸ v Motniku na bližnjih potih. Navadno so pa trske stavljali oz. zatikali v lesene in kasneje v železne klešče, imenovane hlapec, čelešnik (Motnik), čališnek (Koroško), ¹⁹ štöber (Poljanska dolina), ²⁰ svečnjak, svečnik (Bela Krajina), ²¹ nataknjene na palici, stoječi bodisi v križni nogi ali v pokončnem trinožniku, ²² tudi imenovanem ponekod hlapec, ponekod baba. Trska je morala biti obrnjena poševno navzdol, da je lepo gorela.

Trskam podobno svetilo so različne plamenice ali bakle. Napravljali so jih iz raznega tvoriva. Omenja jih že Czaplóvics za Prekmurje, ²³ imenovali so jih lučine. ²⁴ V Sostrem so napravljali bakle iz slame, ²⁵ v Motniku pa so imeli brezove bakle. ²⁶ Turnšek poroča o s smolo zalitih brezovih metlah, ki so služile kot bakle za na pot k polnočnici, a ne navaja kraja. ²⁷

Nadaljnja priprava za razsvetljava so različne sveče, kandelev (Rož). ²⁸ Delali so jih običajno iz loja kar doma s pomočjo posebnih kalupov iz železne pločevine, kakršnih je precej ohranjenih; v Trziču pa baje tudi iz olja (Kragl, 108). V inventarju Kalanove imovine iz leta 1723. se

¹³ Lokar J., Belokranjska hiša. Carniola III, 1912, 18.

¹⁴ Križnik, 154.

¹⁵ Kragl, Zgod. drobci, 108.

¹⁶ Rateče: Lavtižar, 126; Motnik: Križnik, 153; Tržič: Kragl, 108 in Justinova M., Cerkveni Glasnik, 1928, februar; Pohorje: Koprivnik 1914, 66.

¹⁷ O levah Ložar R., Narodopisje Slovencev I, 92.

¹⁸ Zapisek v Etnografskem muzeju.

¹⁹ Motnik: Križnik, 154; Koroško: I. Šašel, Narodno blago iz Roža. Arhiv za zgod. in narodopisje II, 1936—37, 67.

²⁰ Tavčar I., Cvetje v jeseni, 34 (izdaja Ivan Prijatelj).

²¹ Murko M., Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen. Mitth. Anthrop. Ges. 35, 1905, 21.

²² Kotnik F., Slovenske starosvetnosti. 1943, slika str. 33.

²³ Czaplóvics J., Croaten und Wenden in Ungarn. 1829, str. 96.

²⁴ Župnik Košič iz l. 1825. Po J. Mal, Zgodovina slov. naroda, str. 624.

²⁵ Zapisek Etnografskega muzeja.

²⁶ Križnik, str. 154.

²⁷ Turnšek, Pod vernim krovom I, 10.

²⁸ Turnšek, Pod vernim krovom I, 37.

omenja en tak pločevinast lij za vlivanje ter 41 sveč.²⁹ V sredi kalupa so potegnili stenj ter vlili v kalup loja; ko se je ta strdil, so cev nekoliko segreli ter potegnili svečo s stenjem iz nje. Leta 1859. daje nekdo v Novicah navodila za vlivanje sveč na ta način, iz česar bi se dalo sklepati, da je bil ponekod še neznan.³⁰ Za stenj je isti poročevalec slišal nekje izraz vezih a. Lojeva sveča je predhodnik današnje sveče. V Motniku so jih opustili okoli leta 1900. in so spadale med razsvetljavo boljše vrste,³¹ v Ratečah so pa še pred kratkim poznali samo lojeve sveče.³² Pripravi za utrinjanje sveč so rekali v Poljanskih hribih hlapec ali utrinjač.³³

Ponekod so prišli do luči na preprost način s tem, da so na žerjavico v ponvi vliвали kako gorljivo snov. Abram je v stanu na planini Zapotok videl spravnika vsipati v žerjavico ali milavo smolo. Takemu svetilu so pravili lukež.³⁴

Najbolj razširjeno novejše svetilo so bile različne leščerbe, repice (Bela Krajina).³⁵ Leščerbe so stari rimski nagrobni svetilki podobne pločevinaste škatljice srčaste oblike z več luknjicami, izmed katerih je ena za stenj, dočim ena dovaja zrak ter služi za dolivanje goriva. V Beli Krajini so bile starejše leščerbe lončene, šele v novejšem času so pločevinaste.³⁶ Navadno so bile obešene na železni žici, bodisi v kuhinji, bodisi v hiši, pa tudi za štober so jih zatikali in obešali namesto trsak.³⁷ Običajno so za leščerbe rabili olje domačega izdelka, repično (Tržič),³⁸ laneno, bučno, žirovo, pa tudi laško olje. Služila pa je zato tudi svinjska mast.³⁹ Neko tako svetilo so imenovali na Štefanji gori pri Velesovem metka;⁴⁰ z metko so spremljali Marijo na njenem potovanju v šenkovem turnu,⁴¹ Primitivno svetilo je izdolbena repa, v katero so nalili loja,⁴² služeča pri jaslicah. Uporaba repe kaže najbrž na staro, obredno svetilo. Olje so potem uporabljali tudi v laternah s steklenimi okni, vendar pa je pravo svetilo zanje sveča. Stara laterna je iz železne, mnogokrat preluknjane pločevine in valjaste oblike ter zgoraj stožčastega nastavka. Laterne so služile zlasti za na pot (Motnik). Ko se je pojavil petrolej, je nezanimiva petrolejka izpodrinila stara ljudska svetica.

²⁹ Andrejka R., Star kmečki inventar iz 18. stol. Etnolog VII, 1934, 42.

³⁰ Novice 1859, 42.

³¹ Križnik, n. d., str. 154.

³² Lavtižar, 126.

³³ Tavčar, Cvetje, 34.

³⁴ Na Zapotoku. Plan. Vestnik XII, 1906, 93. Tudi Erjavec, Iz potne torbe, LMS, 1882/83, 212 že omenja to svetilo.

³⁵ Lokar, Belokranjska hiša 1912, 20.

³⁶ Lokar, n. d., str. 20.

³⁷ Tavčar, Cvetje, 28.

³⁸ Kragl, Zgod. drobci, 108.

³⁹ Svinjsko mast so uporabljali za gorivo zlasti v starejših stoletjih, posebno v svetilkah, kakršnih dva primera sta bila najdena v razvalinah gradu Gornje Celje. (Ložar R., Staroslov. in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. GMDS XX, 1939, 221). Takih leščerb zaenkrat z naših kmetov še ne poznamo.

⁴⁰ Naš dom, 21, 1929, 148.

⁴¹ Turnšek, Pod vernim krovom I, 19.

⁴² Turnšek, n. d., 33. Avtor ne navaja kraja.